

الگو ساختاری رابطه تفکر انتقادی با هویت دینی در نقش واسطه‌ای هوش معنوی

زهرا حیدری^۱، منصوره حاج‌حسینی^{۲*}، زهرا نقش^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۵

پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۲/۳۱

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی برازش یک مدل ساختاری از هویت دینی بر پایه تفکر انتقادی با در نظر گرفتن نقش واسطه‌ای هوش معنوی انجام شد. روش پژوهش، توصیفی از نوع همبستگی و مبتنی بر مدل معادلات ساختاری بود. جامعه آماری شامل کلیه دانش‌آموزان دختر دبیرستانی منطقه ۴ شهر مشهد در سال تحصیلی ۱۴۰۲-۱۴۰۳ بود. نمونه‌ای به حجم ۳۲۷ نفر با استفاده از روش نمونه‌گیری غیر تصادفی بر اساس ملاک‌های ورود و امکان دسترسی انتخاب شد. ابزارهای گردآوری اطلاعات شامل پرسشنامه گرایش به تفکر انتقادی ریکتس (CTDA)، پرسشنامه هویت دینی خوشاوی و مقیاس خودسنجی هوش معنوی کینگ (SISRI) بودند. تحلیل داده‌ها با استفاده از آزمون همبستگی پیرسون و مدل معادلات ساختاری، از طریق نرم‌افزارهای SPSS و AMOS انجام شد. یافته‌ها نشان دادند که مدل پیشنهادی از برازش مناسبی با داده‌ها برخوردار است. تفکر انتقادی اثر مثبت و معناداری بر هوش معنوی دارد و هوش معنوی نیز هویت دینی را به صورت مثبت پیش‌بینی می‌کند. همچنین، نقش واسطه‌ای هوش معنوی در رابطه میان تفکر انتقادی و هویت دینی تأیید شد. این نتایج نشان می‌دهند که تقویت تفکر انتقادی و هوش معنوی می‌تواند زمینه‌ای مؤثر برای ارتقای هویت دینی در نوجوانان فراهم سازد.

واژگان کلیدی: هویت دینی، تفکر انتقادی، هوش معنوی.

۱. کارشناسی ارشد دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۲. دانشیار دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

* نویسنده مسئول: hajhosseini@ut.ac.ir

۳. دانشیار دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۱. مقدمه

هویت دینی^۱ یکی از پایه‌ای‌ترین ابعاد شکل‌گیری هویت در نوجوانی است. در فرایند هویت‌یابی، فرد در تلاش است به تعریفی منسجم، پایدار و یکپارچه از خود دست یابد (کلیمسترا و فان دوسلار،^۲ ۲۰۲۱؛ میوس و همکاران،^۳ ۲۰۲۱). هویت دینی، به‌مثابه مجموعه‌ای از اعتقادات، مناسک و چارچوب‌های اخلاقی، با جهت‌دهی به ارزش‌ها، باورها و رفتارها، نقش مهمی در ایجاد انسجام شخصی ایفا می‌کند. همچنین، این نوع هویت می‌تواند به‌عنوان یک منبع حمایتی در دوران نوجوانی، در مقابله با بحران‌های هویتی و چالش‌های روانی و اجتماعی مفید واقع شود (کاپینگا و همکاران،^۴ ۲۰۲۳؛ زاگومنی،^۵ ۲۰۱۳؛ کوسارکوا و روبالووا،^۶ ۲۰۲۴). پژوهش‌ها نشان می‌دهند که هویت دینی قوی، به‌ویژه در ابعاد شناختی و رفتاری آن، با پیامدهای مثبت روان‌شناختی همچون افزایش احساس معنا در زندگی، رضایت‌مندی بیشتر، تقویت هیجانات مثبت، کاهش علائم افسردگی، ارتقاء عزت‌نفس و بهبود کلی رفاه ذهنی همراه است (لوو و همکاران،^۷ ۲۰۱۵؛ لاتسا و همکاران،^۸ ۲۰۲۲).

از سوی دیگر، در سال‌های اخیر، پژوهش‌ها بر اهمیت هویت دینی نوجوانان و چالش‌های آن در جوامع مدرن تأکید داشته‌اند. یکی از این چالش‌ها، تأثیر تغییرات اجتماعی و فرهنگی و افزایش دسترسی به رسانه‌ها و اطلاعات جهانی و گاه متناقض است که می‌تواند موجب سردرگمی و تضعیف هویت دینی شود (موسولینی و همکاران،^۹ ۲۰۲۰؛ میلر و همکاران،^{۱۰} ۲۰۲۲). علاوه‌براین، نقش فضای دیجیتال در بازتعریف هویت دینی نوجوانان می‌تواند هم چالش‌برانگیز و هم فرصت‌ساز باشد (ماتس و همکاران،^{۱۱} ۲۰۲۵). وجود تفاوت‌های بین‌نسلی و فردگرایی و همسان‌سازی فرهنگی برخی از نوجوانان در جوامع مدرن، از جمله عواملی هستند که امروزه بر هویت دینی نوجوانان، به‌ویژه در سطح اجتماعی آن، تأثیر منفی گذاشته و می‌توانند منجر به بحران

۱. religious identity

۲. Klimstra TA. & Van Doeselaar L.

۳. Muis KR & et al.

۴. Kapinga & et al.

۵. Zagumny L.

۶. Kosarkova Z. & Rubalova K.

۷. Louw D & et al.

۸. Latsa M & et al.

۹. Mussolini G & et al.

۱۰. Miller J & et al.

۱۱. Mats K & et al.

هویت، کاهش سلامت روانی و افزایش رفتارهای پرخطر شوند (چاوز و گارسیا،^۱ ۲۰۲۰؛ کونز،^۲ ۲۰۲۱؛ اسپایگلر، جانسون و بریس‌گریدل،^۳ ۲۰۲۵). علاوه بر این، از دیگر مشکلات، کمبود برنامه‌های آموزشی و شبکه‌های حمایتی برای کمک به نوجوانان در هویت‌یابی دینی است (هدجز و سولر،^۴ ۲۰۲۲). در نتیجه، بررسی و مطالعه عوامل مؤثر بر تقویت هویت دینی و فراهم کردن حمایت‌ها و آموزش‌های لازم بر اساس این مطالعات، ضروری به نظر می‌رسد.

از جمله عوامل مؤثر در شکل‌گیری هویت پایدار در نوجوانان، برخورداری از توانایی‌های شناختی سطح بالا همچون تفکر تحلیلی، قدرت ارزیابی دیدگاه‌های متنوع و پردازش اطلاعات پیچیده است. بدون این مهارت‌ها، هویتی که شکل می‌گیرد، از انسجام و عمق لازم برخوردار نخواهد بود (برمن و همکاران،^۵ ۲۰۲۰؛ دانیلسن و همکاران،^۶ ۲۰۲۱؛ شوارتز و همکاران،^۷ ۲۰۲۲). این توانایی‌ها، به‌ویژه در جوامع چندفرهنگی، با تحلیل مفاهیم دینی و بازتعریف مرزهای نمادین، می‌توانند نوجوانان را در شکل‌دهی فعالانه به هویت دینی یاری دهند (اسپایگلر و همکاران،^۸ ۲۰۲۵؛ دریزن، کلیک و ورسراگن،^۹ ۲۰۲۳).

تفکر انتقادی^{۱۰} به‌عنوان یکی از این توانایی‌ها، شامل فرآیند منطقی، انعکاسی و معقول برای تصمیم‌گیری دربارهٔ باورها و رفتارهاست (بنزلی،^{۱۱} ۲۰۲۳). این مهارت با تحلیل، ارزیابی و ترکیب اطلاعات در شرایط پیچیده، امکان بازاندیشی عمیق‌تری در باورهای دینی را فراهم می‌آورد (موریس و هنسی،^{۱۲} ۲۰۲۰). از نظر جارمر^{۱۳} (۲۰۲۴)، تفکر انتقادی ابزاری است که می‌تواند درک عمیق‌تر و قوی‌تری از اعتقادات دینی ایجاد کند، زیرا فرد را به بررسی باورهای خود از منظرهای شخصی، اخلاقی، فلسفی و منطقی سوق می‌دهد. بنابراین، فرد می‌تواند

۱. Chavez L. & Garcia M.

۲. Kunz J.

۳. Spiegler D, Johnson T, Bryce-Girdle A.

۴. Hedges A, Soler M.

۵. Berman R & et al

۶. Danielson M & et al.

۷. Schwartz SJ & et al.

۸. Spiegler D & et al.

۹. Driezen J, Klik H, Werschragen F.

۱۰. critical thinking.

۱۱. Benzley J.

۱۲. Morris D, Hennessy M.

۱۳. Jarmar G.

با درک بهتری از اصول دینی خود، ایمان بیشتری به آن‌ها پیدا کند. رابطه تفکر انتقادی با هویت دینی و رشد دینداری آگاهانه، در پژوهش‌های داخلی و خارجی متعدد تأیید شده است. پژوهش‌هایی مانند حجازی و برجعلی (۱۳۸۸) و آرامون (۱۳۹۷) رابطه مثبت و معنادار همه یا برخی از مولفه‌های تفکر انتقادی با سبک هویت اطلاعاتی و هنجاری را نشان دادند. یافته‌های زانگ^۱ (۲۰۰۸)، هانگیان^۲ (۲۰۱۲) و نایاک و راث^۳ (۲۰۱۸) نشان دادند که تفکر انتقادی با توسعه هویت و وضعیت هویت موفق^۴ مرتبط است. همچنین، پژوهش‌های جوادزاده (۱۳۸۳)، توتونچی (۱۳۹۴)، کبری (۲۰۰۸)^۵، یامین، افتخار و جاوید (۲۰۱۹) و هرزاگ^۶ (۲۰۲۰) حاکی از نقش این توانایی در شکل‌گیری دینداری آگاهانه و پویا و تعمیق باورهای دینی هستند.

در این میان، هوش معنوی^۷ به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر واسطه‌ای، می‌تواند رابطه میان تفکر انتقادی و هویت دینی را تبیین کند. هوش معنوی شامل مجموعه‌ای از ظرفیت‌های تطبیقی است که بر جنبه‌های غیرمادی و متعالی متمرکز است و به افراد کمک می‌کند تا به سؤالات وجودی و معنای زندگی بپردازند (داکا و ریدز،^۸ ۲۰۲۳). لذا، هوش معنوی با ماهیت جست‌وجوگرایانه در حوزه معنا، می‌تواند متأثر از تفکر انتقادی به‌عنوان مهارتی برای ارزیابی نظام‌مند باورها و ارزش‌ها باشد. تفکر انتقادی با ایجاد فضایی باز برای بازنگری در پیش‌فرض‌ها و سنت‌ها، به غنای تجربه معنوی و رشد هوش معنوی نیز کمک می‌کند (پل و الدر،^۹ ۲۰۱۹). پژوهشگران، تفکر وجودی انتقادگرایانه (یعنی تفکر انتقادی درباره ماهیت هستی، معنا و غایت زندگی) را یکی از ابعاد مهم هوش معنوی دانسته‌اند (کینگ،^{۱۰} ۲۰۰۸؛ وگان،^{۱۱} ۲۰۰۲؛ نازل،^{۱۲} ۲۰۰۴؛ زوهر و مارشال،^{۱۳} ۲۰۰۰). این مؤلفه، ماهیتاً با مهارت‌های تفکر انتقادی در ارزیابی عقلانی باورهای عمیق شخصی هم‌راستا است

۱. Zhang Q.

۲. Hongyan L.

۳. Nayak R. & Rath S.

۴. identity achievement

۵. Kibry A.

۶. Herzog T.

۷. spiritual intelligence

۸. Daka J. & Reeds S.

۹. Paul R. & Elder L.

۱۰. King DB.

۱۱. Vaughan, F.

۱۲. Nazel M.

۱۳. Zohar D. & Marshall I.

(کینگ و دچیکو،^۱ ۲۰۰۹؛ خدابخشی، کاظمی و عباس‌زاده، ۱۴۰۳). با این حال، این پرسش مطرح می‌شود که آیا تفکر انتقادی بر هوش معنوی اثر مستقیم دارد یا بالعکس؟ بر اساس پژوهش صلاحی و صالحی‌رج (۱۳۹۹)، به نظر می‌رسد هوش معنوی می‌تواند تفکر انتقادی را پیش‌بینی کند. همچنین، یافته‌های پژوهش‌های شاه‌کرمی، کشاورز و کاکاوند (۱۳۹۹)، ابراهیمی، سلیمی و ساداتی (۱۳۹۹)، آرام (۱۴۰۰) و اسکندری (۱۴۰۰) نیز حاکی از آن است که هوش معنوی می‌تواند بر تفکر انتقادی تأثیرگذار باشد. با توجه به شواهد موجود، به نظر می‌رسد که تأثیرات دوسویه‌ای میان این دو متغیر وجود دارد.

به‌علاوه، از آنجا که هوش معنوی ظرفیت بنیادین و عمیقی برای درک سؤالات وجودی و معنایابی فراهم می‌آورد، که خود یکی از ارکان اساسی فرآیند هویت‌یابی در دوران نوجوانی به‌شمار می‌رود (وگان، ۲۰۰۲؛ کاپلان،^۲ ۲۰۰۰)، می‌تواند تأثیر چشمگیری بر شکل‌گیری هویت دینی ایفا کند. چرا که افراد از طریق این ظرفیت، با استفاده از فرآیند معناسازی و تأمل در مفاهیم ماوراءالطبیعه، به شکلی عمیق و شخصی معنای زندگی خود را تبیین می‌کنند، به درک پیچیده‌تری از باورهای دینی دست می‌یابند و این باورها را جزئی لاینفک از هویت خود می‌سازند (پترسن،^۳ ۲۰۲۲؛ واتس و دوروبانتو،^۴ ۲۰۲۳). پژوهش‌های متعدد رابطه میان هوش معنوی و هویت را تأیید کرده‌اند. به‌عنوان مثال، یافته‌های پژوهش‌های برجلی (۱۳۸۹)، بیومونت و اسکامل^۵ (۲۰۱۲)، کیشنگ و همکاران^۶ (۲۰۱۷)، یزدانی، قدوسی و صلاحی (۱۳۹۹) نشان داده‌اند که هوش معنوی با هویت فردی و رشد آن در نوجوانی رابطه مثبتی دارد. همچنین، تحقیقات محمدی کنجانی (۱۳۹۶)، برزگر بفرویی، رضایی‌پور و پاک‌دید (۱۴۰۱)، و داکا و ریdz^۷ (۲۰۲۳) نشان‌دهنده رابطه هوش معنوی با هویت دینی و مؤلفه‌هایی همچون باور دینی و میزان التزام دینی هستند. علاوه بر این، پژوهش‌های پدرسن و همکاران^۸ (۲۰۰۰) و آلبرسان و همکاران^۹ (۲۰۱۶) نشان دادند که افرادی با هویت معنوی بالا، گرایش بیشتری به

۱. King, DB. & DeCicco, TL.

۲. Kaplan P.

۳. Peterson C.

۴. Watts D. & Durabanto S.

۵. Beaumont, S. & Skammel, A.

۶. Cisheng W.

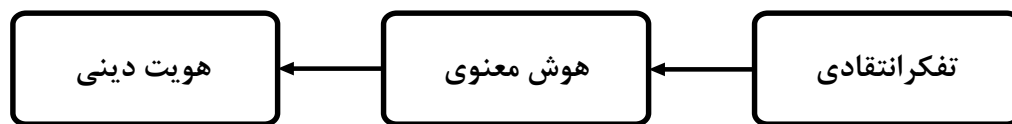
۷. Dacka M. & Rydz E.

۸. Pedersen DM.

۹. Albursan IS.

جهت‌گیری دینی هدف‌مند و درونی دارند و در مؤلفه‌های عاطفی و کنشی نگرش دینی نمرات بالاتری کسب می‌کنند.

ضرورت تسهیل فرآیند هویت‌یابی دینی نوجوانان و شناسایی عوامل پیشاینده و واسطه‌ای مؤثر بر آن، زمینه‌ساز تدوین مدل مفهومی پژوهش حاضر و بررسی برازش آن بوده است. در میان این عوامل، تفکر انتقادی و هوش معنوی از جمله متغیرهایی هستند که به دلیل قابلیت ارتقا از طریق مداخلات آموزشی و تربیتی، می‌توانند در جهت شکل‌گیری موفق هویت دینی نقش‌آفرین باشند. با وجود انجام پژوهش‌هایی درباره‌ی رابطه تفکر انتقادی با هویت دینی یا ارتباط هوش معنوی با این دو سازه، مرور پیشینه نشان می‌دهد که اغلب این مطالعات به بررسی روابط دو به دو میان متغیرها بسنده کرده‌اند و پژوهش‌هایی که این سه متغیر را در قالب یک مدل ساختاری هم‌زمان تحلیل کرده باشند، بسیار محدود هستند. برای نمونه، پژوهش‌های مختاری‌فرد و واسفیان (۲۰۱۴)، نایاک و راث (۲۰۱۸) و توتونچی (۱۳۹۴) بر نقش تفکر انتقادی در رشد هویت و هویت دینی تأکید داشته‌اند و پژوهش‌های زارع و غضنفریان (۲۰۱۴)، برجعلی و خسروی (۱۳۹۵)، خلجانی و فرهنگی (۲۰۱۷) نیز به رابطه هوش معنوی با هویت پرداخته‌اند. با این حال، مدل‌هایی که به‌طور هم‌زمان نقش واسطه‌ای هوش معنوی در رابطه‌ی میان تفکر انتقادی و هویت دینی را مورد آزمون قرار داده باشند، چه در حوزه پژوهش‌های داخلی و چه خارجی، به ندرت مشاهده می‌شود. بر این اساس، سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که آیا هوش معنوی می‌تواند در رابطه بین تفکر انتقادی و هویت دینی نقش واسطه‌ای ایفا کند و مدل مفهومی طراحی شده از برازش مناسبی برخوردار است؟

شکل ۱. الگو مفروض پژوهش

۲. روش پژوهش

۲-۱. جامعه، نمونه و روش نمونه‌گیری

روش این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، توصیفی از نوع همبستگی مبتنی بر مدل معادلات ساختاری است. جامعه آماری شامل کلیه دانش‌آموزان دختر ناحیه ۴ شهر مشهد در سال تحصیلی ۱۴۰۲-۱۴۰۳ بود. با توجه به اهداف پژوهش، تعداد متغیرهای مکنون و مشاهده‌پذیر در مدل مفهومی، و بر اساس توصیه‌های روش مدل‌سازی معادلات ساختاری مبنی بر وجود حداقل ۵ تا ۱۰ نمونه برای هر پارامتر، حجم نمونه مورد نیاز دست‌کم ۳۰۰ نفر برآورد شد. برای اطمینان از کفایت حجم نمونه جهت تحلیل مدل ساختاری، تعداد بیشتری از حداقل تعیین‌شده در نظر گرفته شد و در نهایت، ۳۲۷ نفر از دانش‌آموزان به‌صورت داوطلبانه و با رضایت آگاهانه، پرسشنامه را به‌طور کامل تکمیل کردند. داده‌ها از طریق پرسشنامه آنلاین و با هماهنگی مدیران مدارس، در بستر گروه‌های رسمی مجازی ایشان گردآوری شد. نمونه‌گیری به‌صورت غیرتصادفی و بر پایه معیارهای ورود و امکان دسترسی انجام پذیرفت که با توجه به محدودیت‌های اجرایی، عدم همکاری برخی از مدارس و نبود فهرست رسمی دانش‌آموزان، به‌عنوان گزینه‌ای مناسب و عملی برای اجرای پژوهش انتخاب شد.

۲-۲. ابزارهای پژوهش

۲-۲-۱. پرسشنامه هوش معنوی کینگ^۱ (SISRI)

این پرسشنامه توسط کینگ در سال ۲۰۰۸ ساخته شده است. که دارای ۲۴ گویه است و چهار زیر مقیاس دارد که عبارتند از: تفکر وجودی انتقادی^۲، تولید معنای شخصی^۳، آگاهی متعالی^۴ و بسط حالت هشیاری^۵. طیف نمره دهی آن لیکرت پنج گزینه‌ای است (سید اکبری، ۱۳۹۵). پایایی کل آزمون و زیر مقیاس‌های آن توسط کینگ (۲۰۰۸) با روش آلفای کرونباخ محاسبه شده است. نتایج نشان داد ضریب آلفای کرونباخ کل

۱. King's Spiritual Intelligence Scale (SISRI)

۲. existential critical thinking

۳. personal meaning

۴. transcendental awareness

۵. conscious state expansion

مقیاس هوش معنوی ۰/۹۲، تفکر وجودی انتقادی ۰/۷۸، تولید معنای شخصی ۰/۷۸، آگاهی متعالی ۰/۸۷، بسط هشیاری ۰/۹۱ می‌باشد (کینگ، ۲۰۰۸). در این پژوهش نیز پایایی این پرسشنامه ۰/۸۸۹ به‌دست آمد. سید اکبری (۱۳۹۵) برای برآورد روایی همگرایی آن از پرسشنامه تجربه معنوی غباری بناب (۱۳۸۶) به‌طور همزمان استفاده کرد که ضریب هم بستگی این دو پرسشنامه ۰/۶۶ به‌دست آمد. افزون بر این، رقیب، سیادت، حکیمی‌نیا و احمدی (۱۳۸۹) با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی، ساختار چهارعاملی این پرسشنامه را در نمونه ایرانی تأیید کردند. شاخص‌های برازش گزارش شده شامل $(CFI = 0/91)$ ، $(RMSEA = 0/06)$ و نسبت $(\chi^2/df = 2/85)$ بودند که نشان‌دهنده برازش مناسب مدل هستند. همچنین، آلفای کرونباخ زیرمقیاس‌ها در آن پژوهش بین ۰/۷۲ تا ۰/۸۶ گزارش شده است که مؤید پایایی مطلوب ابزار در جامعه‌ی ایرانی است. علاوه بر این، روایی صوری و محتوایی این پرسشنامه نیز توسط جمعی از متخصصان روان‌شناسی مورد تأیید قرار گرفته است.

۲-۲-۲. پرسشنامه گرایش به تفکر انتقادی ریکتس^۱ (CTDA)

این پرسشنامه توسط ریکتس (۲۰۰۳) با توجه به مشکلی طولانی بودن پرسشنامه گرایش به تفکر انتقادی کالیفرنیا طراحی شد. که شامل ۳۳ سوال پنج گزینه‌ای است. و دارای ۳ زیرمقیاس خلاقیت^۲ و بلوغ شناختی^۳ و درگیری ذهنی^۴ می‌باشد. ضریب پایایی کل پرسشنامه و زیرمقیاس‌های خلاقیت، بلوغ شناختی، و درگیری ذهنی به ترتیب ۰/۸۶، ۰/۷۹، ۰/۷۵، ۰/۸۹ حاصل گردید (ریکتس، ۲۰۰۳). هم‌چنین در پژوهش پاک مهر، میردورقی، غنایی و کرمی (۱۳۹۲) در نتیجه اعتباریابی پرسشنامه از طریق همسانی درونی، ضریب آلفای کرونباخ کل مقیاس و زیرمقیاس‌های خلاقیت، بلوغ شناختی و درگیری ذهنی به ترتیب ۰/۶۸، ۰/۶۴، ۰/۷۶، ۰/۷۲ محاسبه گردید. افزون بر این، تحلیل عاملی تأییدی نیز به‌منظور ارزیابی روایی سازه پرسشنامه انجام گرفت. نتایج نشان داد که ساختار سه‌عاملی ابزار از برازش مناسبی برخوردار است. شاخص‌های برازش شامل $(CFI = 0/90)$ ، $(RMSEA = 0/07)$ ، $(\chi^2/df = 2/65)$ گزارش شد که همگی نشان‌دهنده تطابق مناسب مدل با داده‌ها هستند. همچنین، روایی صوری و محتوایی پرسشنامه نیز توسط پنج نفر از اعضای هیئت علمی گروه علوم تربیتی مورد تأیید قرار گرفته است. در این پژوهش نیز پایایی این پرسشنامه ۰/۸۲۵ به‌دست آمد.

۱. Ricketts' Critical Thinking Disposition Questionnaire (CTDA)

۲. innovativeness.

۳. cognitive maturity.

۴. engagement.

۲-۲-۳. پرسشنامه هویت دینی خوشاوی

این پرسشنامه توسط خوشاوی (۱۳۹۰) طراحی و اعتبار یابی شده است. این پرسشنامه شامل سه مؤلفه ۱- اعتقادات دینی، ۲- عواطف و احساسات دینی و ۳- انجام رفتارهای دینی است. پایایی پرسشنامه نیز از روش آلفای کرونباخ و محاسبه ی همسانی درونی به میزان ۰/۸۹۷ محاسبه شده است. و به منظور بررسی روایی پرسشنامه در اختیار چندین تن از متخصصان در رشته‌های علوم تربیتی، روان شناسی، علوم و معارف اسلامی قرار گرفت و با مقیاس لیکرت نظر سنجی شده و بر اساس نتایج این نظر سنجی اصلاحات صورت گرفته است (خوشاوی، ۱۳۹۰). هم چنین پایایی این پرسشنامه با استفاده از روش آلفای کرونباخ در پژوهش قلمی و شعاع (۱۳۹۷) ۰/۹۷ و در پژوهش سلیمانی، سرشار و میر مهدی پور (۱۳۹۹) پایایی کل ۰/۸۰ و برای هر کدام از ابعاد اعتقادی، عاطفی و رفتاری به ترتیب ۰/۸۱، ۰/۸۰، ۰/۸۳ گزارش شده است. در این پژوهش پایایی این پرسشنامه ۰/۹۷۴ به دست آمد.

۲-۳. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش‌های آمار توصیفی از جمله میانگین، انحراف معیار، کجی و کشیدگی به منظور بررسی توزیع نرمال داده‌ها استفاده شد. در مرحله بعد، برای تحلیل روابط بین متغیرها، از آزمون همبستگی پیرسون با کمک نرم‌افزار SPSS استفاده گردید. همچنین، به منظور ارزیابی روابط علی بین متغیرها و بررسی نقش واسطه‌ای هوش معنوی در ارتباط میان تفکر انتقادی و هویت دینی، از تحلیل معادلات ساختاری (SEM) و با استفاده از نرم‌افزار Amos بهره گرفته شد.

۳. یافته‌ها

۳-۱. شاخص‌های توصیفی

جدول ۱. اطلاعات توصیفی شاخص‌های آماری و ضرایب هم بستگی آن‌ها

ضرایب هم بستگی			مفروضه نرمال بودن				
۳	۲	۱	میانگین	انحراف معیار	کشیدگی	کجی	شاخص آماری
			۵/۳۷۸	۴۲/۵۰	-۰/۱۹۰	-۰/۳۴۰	خلاقیت
			۴/۷۳۴	۳۵/۵۷	۰/۲۴۹	۰/۱۵۹	بلوغ شناختی
			۴/۵۴۲	۳۷/۴۳	۰/۰۹۸	۰/۰۶۳	درگیری ذهنی
		۱	۱۱/۹۸۱	۱۱۵/۵۰	۰/۲۰۲	۰/۰۶۸	تفکر انتقادی (۱)
			۱۹/۷۲	۵/۳۰۱	۰/۰۱۳	-۰/۴۹۸	تفکر وجودی انتقادی
			۱۳/۶۶	۴/۰۲۰	-۰/۳۶۷	-۰/۴۳۶	تولید معنای شخصی

			۲۰/۵۰	۴/۴۰۷	-۰/۳۱۰	-۰/۳۹۰	آگاهی متعالی
			۱۱/۸۶	۴/۰۱۲	-۰/۰۸۱	-۰/۱۶۷	بسط حالت هشیاری
۱	**۰/۵۷۰		۶۵/۷۴	۱۴/۳۱۳	-۰/۲۴۱	-۰/۳۰۰	هوش معنوی (۲)
			۳۳/۹۴	۱۰/۷۶۹	-۰/۵۹۹	-۰/۷۸۵	اعتقادات دینی
			۴۱/۲۲	۱۲/۱۱۷	-۰/۳۷۰	-۰/۷۸۱	عواطف و احساسات دینی
			۴۱/۳۸	۹/۷۰۹	-۰/۲۵۳	-۰/۶۸۴	انجام رفتارهای دینی
۱	**۰/۳۶۹	**۰/۲۲۱	۱۱۶/۵۴	۳۱/۱۵۹	-۰/۵۰۶	-۰/۷۴۳	هویت دینی (۳)

**معنی داری در سطح ۰/۰۱

جدول ۲. نتایج آزمون بررسی هم خطی چندگانه

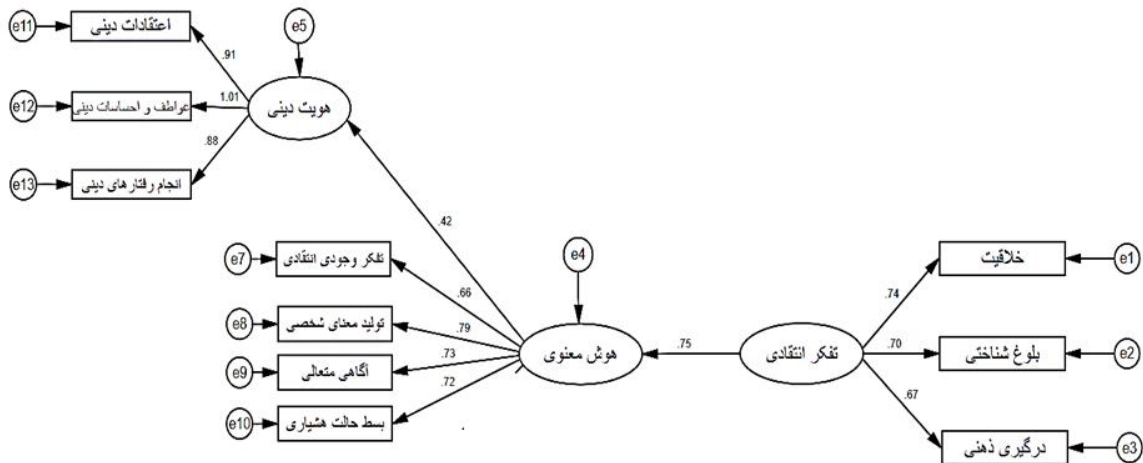
VIF	آماره تحمل	متغیرها
۱/۴۸۰	۰/۶۷۵	تفکر انتقادی
۱/۴۸۰	۰/۶۷۵	هوش معنوی

همان‌طور که جدول ۱ نشان می‌دهد مقادیر کجی و کشیدگی همه متغیرها در محدوده +۳ و -۳ قرار دارد لذا مفروضه نرمال بودن داده‌ها برقرار است. همچنین بر اساس جدول ۲ هیچ‌کدام از مقادیر آماره تحمل کوچکتر از حد مجاز ۰/۱ و هیچ‌کدام از مقادیر عامل تورم واریانس بزرگتر از حد مجاز ۱۰ نمی‌باشند، بنابراین وجود هم‌خطی چندگانه در داده‌ها رد می‌شود.

بر اساس جدول ۱، تمامی ضرایب همبستگی محاسبه شده بین تفکر انتقادی و هوش معنوی با هویت دینی مثبت بوده و در سطح ۰/۰۱ معنادار هستند ($p < ۰/۰۱$). این ضرایب مثبت نشان‌دهنده وجود رابطه مستقیم و معنادار بین تفکر انتقادی و هوش معنوی، همچنین بین هوش معنوی و هویت دینی، و در نهایت بین تفکر انتقادی و هویت دینی است.

۲-۳. برازش مدل مفروض با استفاده از معادلات ساختاری

پس از بررسی مفروضه‌ها و حصول اطمینان از برقراری آنها، به منظور ارزیابی مدل مورد بررسی از تحلیل معادلات ساختاری استفاده شد. در ادامه، مدل بررسی شده به همراه شاخص‌های مربوط به برازش مدل ارائه شده است.

شکل ۲. ضرایب استاندارد مدل نقش واسطه‌ای هوش معنوی در رابطه بین تفکر انتقادی با هویت دینی

در شکل ۲ ضرایب استاندارد مدل پیشنهادی به منظور بررسی نقش واسطه‌ای هوش معنوی در رابطه بین تفکر انتقادی با هویت دینی نشان داده شده است. در مدل اندازه‌گیری، بزرگترین بار عاملی مربوط به شاخص اعتقادات دینی برای هویت دینی (۰/۹۰۳) و کمترین بار عاملی مربوط به شاخص تفکر انتقادی وجودی برای هوش معنوی (۰/۶۵۹) به دست آمد. بدین ترتیب وزن‌های رگرسیون مربوط به مدل اندازه‌گیری متغیرهای تفکر انتقادی، هوش معنوی، هویت دینی معنی‌دار بوده و نشانه معرف بودن همه شاخص‌ها برای متغیرهای مکنون مربوطه است. در ادامه شاخص‌های مربوط به برازش مدل در جدول زیر ارائه شده است.

جدول ۳. شاخص‌های برازش مدل			
شاخص برازش	دامنه مورد قبول	مقدار مشاهده شده	ارزیابی شاخص برازش
χ^2/df	≤ 5	۴/۳۶۰	مناسب
IFI	> 0.9	۰/۹۲۴	مناسب
SRMR	< 0.08	۰/۰۶۸	مناسب
CFI	> 0.9	۰/۹۲۳	مناسب

GFI	> ۰/۹	۰/۹۰۲	مناسب
NFI	> ۰/۹	۰/۹۰۳	مناسب

برای آزمون مدل مفروض پژوهش، از تحلیل معادلات ساختاری با استفاده از نرم‌افزار AMOS استفاده شد. شاخص‌های برازش مدل در جدول ۳ ارائه شده‌اند. نسبت مجذور کای به درجه آزادی (χ^2/df) برابر با ۴/۳۶ است که در محدوده قابل قبول کمتر از ۵ قرار دارد و نشان‌دهنده برازش مناسب مدل است. همچنین شاخص‌های برازش تطبیقی ($CFI = ۰/۹۲۳$)، نیکویی برازش ($GFI = ۰/۹۰۲$)، برازش هنجار شده ($NFI = ۰/۹۰۳$) و برازش افزایشی ($IFI = ۰/۹۲۴$)، همگی بالاتر از ۰/۹۰ هستند و بیانگر برازش مطلوب مدل هستند. مقدار شاخص باقی مانده ریشه میانگین مجذور استاندارد شده (SRMR) نیز برابر با ۰/۰۶۸ و کمتر از ۰/۰۸ است که نشانگر خطای باقی مانده پایین مدل می‌باشد. بنابراین، مجموع شاخص‌ها مؤید برازش مطلوب مدل ساختاری پژوهش است.

جدول ۴. ضریب مسیر رابطه‌های مستقیم و غیرمستقیم

مسیر	ضریب غیراستاندارد	ضریب استاندارد	سطح معنی‌داری	واریانس تبیین شده
تفکر انتقادی ← هوش معنوی	۰/۶۵۵	۰/۷۵۰	۰/۰۱	۰/۵۶۳
هوش معنوی ← هوش دینی	۱/۱۸۵	۰/۴۲۱	۰/۰۱	۰/۱۷۷
تفکر انتقادی ← هوش معنوی ← هوش دینی	۰/۷۷۶	۰/۳۱۶	۰/۰۵	

در ادامه، نتایج مسیرهای مستقیم و غیرمستقیم مدل در جدول ۴ آمده است. نتایج نشان داد که تفکر انتقادی اثر مثبت و معناداری بر هوش معنوی دارد ($\beta = ۰/۷۵۰$ ، $p < ۰/۰۱$). همچنین، هوش معنوی اثر مثبت و معناداری بر هویت دینی دارد ($\beta = ۰/۴۲۱$ ، $p < ۰/۰۱$). علاوه بر این، اثر غیرمستقیم تفکر انتقادی بر هویت دینی از طریق هوش معنوی نیز معنادار بود ($\beta = ۰/۳۱۶$ ، $p < ۰/۰۵$)، که نشانگر نقش واسطه‌ای هوش معنوی در این رابطه است. مدل نهایی توانست حدود ۵۶٪ از واریانس هوش معنوی ($R^2 = ۰/۵۶۳$) و ۱۷٪ از واریانس هویت دینی ($R^2 = ۰/۱۷۷$) را تبیین کند که نشانگر قدرت پیش‌بینی قابل قبول مدل است.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

هدف اصلی این پژوهش، بررسی برآزش یک مدل ساختاری در ارتباط میان تفکر انتقادی و هویت دینی با نقش واسطه‌ای هوش معنوی بود. در این بخش به ترتیب به بررسی هر فرضیه پرداخته و سعی می‌کنیم با تبیین هر کدام از این رابطه‌ها در نهایت به پیشنهادات مؤثر در این حیطه اشاره کنیم. یافته‌ها نشان داد که بین تفکر انتقادی و هوش معنوی رابطه معناداری وجود دارد. در تبیین این یافته می‌توان گفت که تفکر انتقادی، به‌عنوان یک فرآیند شناختی، با کمک به بازسازی نظام‌معنایی و بازاندیشی در باورهای بنیادین، موجب افزایش توانایی معناجویی در زندگی، آگاهی معنوی و رشد هوش معنوی می‌شود (مک‌مولن،^۱ ۲۰۲۰؛ بگاکاس و همکاران،^۲ ۲۰۱۵). این تأثیر از طریق تقویت دو بُعد اصلی هوش معنوی حاصل می‌شود. اولین بُعد، تفکر وجودی انتقادی است که افراد را قادر می‌سازد به پرسش‌های بنیادی در مورد هستی به‌شیوه‌ای باز و بدون پیش‌داوری پاسخ دهند. دومین بُعد، تولید معنای شخصی است که به‌معنای ساخت هدف و معنا از تجربه‌های زندگی می‌باشد. علاوه بر این، تفکر انتقادی می‌تواند فرآیند معنابخشی به تجربیات سخت و چالش‌برانگیز را تسهیل کند و به افراد کمک کند در شرایط دشوار به معنایابی جدیدی دست یابند و به سطوح بالاتری از آگاهی و هوش معنوی دست یابند (پینتو، روییز و سالاس‌رودریگز،^۳ ۲۰۲۴؛ کینگ،^۴ ۲۰۰۸). همچنین، تفکر انتقادی می‌تواند زمینه‌ساز تقویت خودفراروی معنوی و خودشناسی عمیق‌تر از منظر معنوی شود (گارسیا و همکاران،^۴ ۲۰۲۱؛ وو و همکاران،^۵ ۲۰۲۲). این یافته‌ها با برخی از مطالعات پیشین مانند پژوهش‌های ماهاسنه و همکاران^۶ (۲۰۱۵)، سه‌ها و آهوجا^۷ (۲۰۱۷) و ارسانگ‌ژانگ و همکاران^۸ (۲۰۲۰) همسو هستند، اما در عین حال، پژوهش‌هایی مانند دیویس^۹ (۲۰۱۹)، چن و همکاران^{۱۰} (۲۰۱۸) و تروتون^{۱۱} (۲۰۲۱) نشان می‌دهند که در برخی فرهنگ‌ها و زمینه‌های مختلف، ترکیب تفکر انتقادی با سایر رویکردهای تجربی و عاطفی می‌تواند تأثیرات متفاوتی بر رشد هوش معنوی داشته باشد.

1. McMullen, P.
2. Bagakas, G & et al.
3. Pinto, P., Ruiz, J., Salas-Rodriguez, M.
4. Garcia, R & et al.
5. Wu, H & et al.
6. Mahasneh, A & et al.
7. Saha, D. & Ahuja, R.
8. Ershang-Zhang, Q & et al.
9. Davis, P.
10. Chen, H & et al.
11. Troughton, R.

یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد که بین هوش معنوی و هویت دینی، رابطه‌ای مثبت و معنادار وجود دارد. این نتیجه، با تکیه بر مبانی نظری و شواهد تجربی، قابل تبیین است. هوش معنوی، به‌عنوان توانایی تحلیل و معنابخشی به مسائل بنیادین زندگی، نقش اساسی در فرآیند هویت‌یابی، به‌ویژه هویت دینی ایفا می‌کند (واگان، ۲۰۰۲؛ کینگ، ۲۰۰۸). این هوش با ایجاد انگیزه برای تأمل بر پرسش‌های غایی مانند «من کیستم؟»، «از کجا آمده‌ام؟» و «به کجا می‌روم؟»، زمینه‌های لازم برای بازنگری و تعمیق باورهای دینی را فراهم می‌آورد و با ارتقاء تفکر انتقادی و وجودی (کینگ، ۲۰۰۸)، توانایی فرد برای تحلیل این پرسش‌ها را بهبود می‌بخشد، که به تثبیت و تعمیق هویت دینی کمک می‌کند (ایمونز،^۱ ۲۰۰۰). از سوی دیگر، هوش معنوی با تمرکز بر معنا و یکپارچگی تجارب، به انسجام درونی کمک می‌کند (زوهر و مارشال، ۲۰۰۰؛ آمرام،^۲ ۲۰۰۵؛ سیسک،^۳ ۲۰۰۲). انسجام، که از مؤلفه‌های کلیدی هویت‌یابی موفق است، زمانی تقویت می‌شود که فرد بتواند باورها، احساسات و رفتارهای خود را در یک چارچوب معنایی منسجم سازمان دهد (مارسیا،^۴ ۱۹۹۳). این هوش همچنین با تسهیل ارتباط معنادار فرد با خویشان، دیگران، جهان و خداوند، فرآیند انسجام را تسریع می‌کند (سیسک و تورنس،^۵ ۲۰۰۱).

بر اساس دیدگاه پژوهشگران، هویت دینی شامل سه بُعد شناختی، عاطفی و رفتاری است. بُعد شناختی به باورها و اندیشه‌های دینی، بُعد عاطفی به تجربه‌های هیجانی و پیوند با امر مقدس، و بُعد رفتاری به انجام مناسک و اعمال دینی اشاره دارد (هالوی و گراس،^۶ ۲۰۲۳؛ پالتوزیان،^۷ ۲۰۱۶). یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که هوش معنوی می‌تواند بر تقویت هر سه بُعد هویت دینی تأثیرگذار باشد. از بُعد شناختی، هوش معنوی با ارتقاء توانایی تحلیل مفاهیم بنیادینی همچون خداوند، آخرت و وحی، درک عمیق‌تری از باورهای دینی فراهم می‌آورد و با ایجاد یک جهان‌بینی معنوی منسجم، نوجوان را در مسیر شکل‌دهی هویت دینی یاری می‌دهد (سانتوس،^۸ ۲۰۰۶؛ کینگ، ۲۰۰۸). و از بُعد رفتاری، هوش معنوی با افزایش تعهد درونی به ارزش‌ها و انتخاب

۱. Emmons, R.

۲. Amram, J.

۳. Sisk, R.

۴. Marcia, J.

۵. Torrance, J.

۶. Halawi, A. & Gross, A.

۷. Paltosian, M.

۸. Santos, M.

معنادارتر اعمال مذهبی، موجب درونی‌سازی رفتارهای دینی می‌شود و بین ارزش‌های فردی و کنش‌های بیرونی هماهنگی ایجاد می‌کند (ویگلزورث،^۱ ۲۰۰۴). از بُعد هیجانی نیز، هوش معنوی از طریق ظرفیت‌هایی چون ورود به حالت‌های والای هشیاری، مراقبه و تجربه‌ی حضوری امر متعالی، پیوند عاطفی با امر مقدس را تقویت می‌کند (اسپیلیکا و همکاران،^۲ ۲۰۰۹؛ کینگ و دچیکو، ۲۰۰۹). بنابراین، هوش معنوی از طریق زیستن بر اساس بینش معنوی، به ادغام ابعاد سه‌گانه‌ی شناختی، هیجانی و رفتاری هویت کمک کرده و هویت دینی را از مرحله‌ی آموختگی صرف به سطحی پویا و درونی‌شده ارتقا می‌دهد (سیسک و تورنس، ۲۰۰۱؛ آمرام، ۲۰۰۵). این یافته با نتایج پژوهش‌های برجعلی (۱۳۹۹)، برزگر بفرویی، رضایی‌پور و پاک‌دید (۱۴۰۱) و خلق‌خواه و بابایی منقاری (۲۰۱۴) همسو بوده است. با این حال، برخی مطالعات همچون احمدی (۲۰۱۷)، رحمانی (۲۰۱۸) و فیروزآبادی (۲۰۲۰)، رابطه‌ی مستقیم و معناداری میان این دو متغیر گزارش نکرده‌اند. این تفاوت‌ها ممکن است ناشی از عوامل فرهنگی، تفاوت در ابزارهای اندازه‌گیری، یا تفاوت‌های مربوط به مراحل رشد روانی-اجتماعی آزمودنی‌ها باشد (مک‌دونالد،^۳ ۲۰۰۰).

هدف پژوهش حاضر، بررسی برآزش مدل ساختاری با تأکید بر نقش میانجی هوش معنوی در رابطه میان تفکر انتقادی و هویت دینی بود. نتایج نشان داد که هوش معنوی با ایفای نقش میانجی، پیوندی معنادار میان تفکر انتقادی و هویت دینی برقرار می‌سازد. در این چارچوب، تفکر انتقادی با تقویت مؤلفه «تفکر انتقادی وجودی»- به‌عنوان یکی از ابعاد هوش معنوی- زمینه‌بازاندیشی در پرسش‌های بنیادین هستی و ارزیابی باورهای دینی را فراهم می‌آورد و در نتیجه، به تعمیق هویت دینی منجر می‌شود (وگان، ۲۰۰۲؛ کاپلان، ۲۰۰۰). همچنین، بر اساس مدل سه‌مرحله‌ای فولر^۴ (۱۹۸۱)، هوش معنوی از طریق تسهیل شناسایی کانون ارزش‌ها، تقویت تعهد عاطفی و ارتقاء پایبندی رفتاری، نقش مؤثری در تقویت ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری هویت دینی ایفا می‌کند. این یافته با نتایج پژوهش‌های گاردنر^۵ (۲۰۰۶) و کینگ و دسی‌کو (۲۰۰۹) هم‌راستا است

۱. Weiglworth, M.

۲. Spilika, A., et al.

۳. McDonald, J.

۴. Fowler JW.

۵. Gardner, H.

که نشان داده‌اند افراد دارای سطح بالای هوش معنوی، از ظرفیت تفکر نقادانه برای مواجهه با پرسش‌های وجودی بهره‌مند بوده و از هویت دینی منسجم‌تر و پایدارتر برخوردارند.

در مجموع، یافته‌ها حاکی از آن است که تفکر انتقادی از طریق تقویت مؤلفه هوش معنوی، زمینه‌تعمیق هویت دینی نوجوانان را فراهم می‌سازد. از این‌رو، پیشنهاد می‌شود با تقویت و آموزش تفکر انتقادی و هوش معنوی به صورت هدفمند و مبتنی بر مسئله هویت‌یابی، به هویت‌یابی موفق دینی آن‌ها کمک نمود. هم‌چنین در تدوین محتوای آموزشی دروس مرتبط با دین و فلسفه، از چارچوب‌های نظری هوش معنوی مانند مدل ویگلزورث (۲۰۰۴) بهره‌گرفته شود و در آموزش کلیه دروس، در صورت امکان، از روش‌های تفکر انتقادی استفاده شود. همچنین، توصیه می‌شود در مطالعات آینده، متغیرهایی همچون تفکر خلاق، تفکر مراقبتی، هوش هیجانی و ابعاد گوناگون وضعیت‌های هویت دینی بررسی شود و پژوهش‌ها در جوامع آماری مختلف و با بهره‌گیری از روش‌های کیفی همچون مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته، تحلیل روایت یا پدیدارشناسی و روش ترکیبی گسترش یابد. تا ابعاد پنهان هویت‌یابی دینی و تجارب درونی مرتبط با هوش معنوی و تفکر انتقادی بهتر شناسایی شود.

از جمله محدودیت‌های این پژوهش، محدود بودن جامعه آماری به دانش‌آموزان دختر مقطع متوسطه دوم در شهر مشهد است که تعمیم‌پذیری نتایج به سایر گروه‌های جمعیتی (نظیر دانش‌آموزان پسر، مقاطع دیگر یا شهرهای متفاوت) را با محدودیت مواجه می‌سازد. همچنین، استفاده از روش نمونه‌گیری غیرتصادفی به دلیل عدم دسترسی به فهرست کامل دانش‌آموزان، می‌تواند بر قابلیت تعمیم نتایج به کل جامعه آماری تأثیرگذار باشد. در زمینه ابزار گردآوری داده‌ها نیز، تعداد نسبتاً زیاد گویه‌ها و طولانی شدن زمان پاسخ‌گویی، به‌ویژه در کنار پیچیدگی برخی سؤالات، ممکن است موجب خستگی پاسخ‌دهندگان و کاهش دقت آنان در پاسخ‌گویی

شده باشد. هرچند برای کاهش این مشکل، توضیحاتی به برخی گویه‌ها افزوده شد، اما این اقدام نیز احتمالاً بر سرعت و دقت پاسخ‌دهی تأثیر گذاشته است.

۵. سپاسگزاری

مقاله حاضر برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول مقاله در دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران بود. از اساتید راهنما و مشاور و هم‌چنین تمامی دانش‌آموزان شرکت‌کننده در پژوهش و مدرسی که با ما همکاری نمودند قدردانی می‌شود. هیچ سازمان دولتی و خصوصی از این پژوهش حمایت مالی نکرده است.

References

- Ahmadi, M. The role of spiritual intelligence in religious identity formation. *Pers J Cogn Dev [In Persian]*. 2017;29(4):122–135.
- Albursan IS, AlQudah MF, Bakhiet SF, Alzoubi AM, Abduljabbar AS, Alghamdi MA. Religious orientation and its relationship with spiritual intelligence. *Soc Behav Personal: Int J*, 2016 Sep 15; 44(8): 1281-95.
- Amram, J. The role of spiritual intelligence in self-identity and self-coherence. *J Integral Theory Pract*. 2005;14(4):157–174.
- Aram A. The reciprocal relationship between spiritual intelligence and critical thinking in young adults. *J Intellect Cult*. 2021;12(1):124–137. [In Persian]
- Aramoun A, Qavam E. The relation between critical thinking and identity styles (informational, normative and avoidable) among high school students in nazarabad. *Rooyesh J*, 2018; 7(7): 119-138. [In Persian].
- Arsang-Jang S, Khorrami-Rad M, Pourmoradi H, Raeisi H. Impact of critical thinking on spiritual intelligence: an empirical investigation. *Psychol Res J*. 2020;18(1):23–35.
- Bagakas, G., Daskalopoulos, A., Kourkoutas, E., & Zervas, I. The role of spiritual intelligence in existential awareness and meaning-making. *Int J Spiritual Psychol*. 2015;17(4):334–348.

- Beaumont, S., Skammel, A. The relationship between spiritual intelligence and identity formation. *J. Identity Dev.* 2012;34(1): 23-40.
- Benzley J. Critical thinking as a fundamental cognitive skill for decision-making in adolescents. *J Educ Psychol.* 2023;118(3):387–399.
- Berman R, Cohen S, Dayan E, et al. The role of cognitive abilities in the formation of stable identity in adolescents. *J Adolesc Dev.* 2020;59(4):439–451.
- Borzager-Befrouei, M., Rezaeipour, S., Pak-Did, F. Spiritual intelligence and its role in identity formation in Iranian youth. *Pers J Psychol [In Persian].* 2021;34(1):102–115.
- Borjali, M. The influence of spiritual intelligence on religious identity in adolescents. *Pers J Spiritual Stud.* 2020;15(2):112–125. [In Persian].
- Chavez L, Garcia M. Generational differences and the impact of individualism on religious identity in adolescents. *Soc Psychol Educ.* 2020;23(5):811–824.
- Chen, H., et al. Examining critical thinking in Chinese youth's development of spiritual identity. *J Asian Psychol Dev.* 2018;22(5):245–258.
- Cisek, S. Spiritual intelligence and the search for meaning: Its effects on self-identity. *J Transpers Psychol.* 2002;23(3):201–217.
- Cisek, S., Torrance, J. Spiritual intelligence and its integration with emotional and cognitive identities. *Int J Cogn Psychol.* 2001;17(3):123–137.
- Dacka M, Rydz E. Personality traits and the spiritual and moral intelligence of early adulthood in Poland. *Religions*, 2023 Jan 5; 14(1): 78.
- Daka J, Reeds S. The role of spiritual intelligence in existential inquiry and meaning-making. *J Existential Psychol.* 2023;17(2):123–136.
- Danielson M, Lin J, Farrow C, et al. Analytical thinking and the development of religious identity in adolescents. *Cogn Dev.* 2021;39(2):177–190.
- Davis, P. Critical thinking and spiritual identity in Western versus Eastern perspectives. *J Cult Stud Psychol.* 2019;28(1):142–156.

- Driezen J, Klik H, Werschragen F. Cognitive processes in the redefinition of religious boundaries among adolescents. *Relig Educ.* 2023;45(3):231–243.
- Ebrahimi H, Salimi M, Sadati A. The impact of spiritual intelligence on enhancing critical thinking. *J Humanistic Psychol.* 2020;18(3):256–269. [In Persian]
- Emmons, R. Spirituality and identity development: A dynamic interplay. *J Pers Individ Differ.* 2000;22(4):168–179.
- Ershang-Zhang, Q., et al. Examining critical thinking's impact on spiritual intelligence across diverse populations. *J Cogn Emot Stud.* 2020;50(4):98–112.
- Eskandari M. The influence of spiritual intelligence on the development of critical thinking. *J Educ Theory.* 2021;40(2):67–81. [In Persian]
- Firoozabadi, S. Exploring the influence of critical thinking on spiritual identity. *Pers J Psychol Cult [In Persian].* 2020;25(3):139–153.
- Fowler JW, Levin RW. Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning. *Int J Philos Religion*, 1984; 15(1).
- García L, González R, Martínez J. Critical thinking and meaning-making in life experiences. *J Posit Psychol.* 2021;9(2):56–68..
- Gardner, H. Multiple intelligences: New horizons. Basic Books; 2006.
- Ghabari Bonab B, Salimi M, Soleimani L, Nouri-Moghadam S. Spiritual intelligence. *J New Relig Thought*, 2007; 3(10): 125-147. [In Persian].
- Halawi, A., Gross, A. Religious identity: Cognitive, emotional, and behavioral dimensions. *J Cult Psychol.* 2023;24(5):440–453.
- Hedges A, Soler M. The lack of educational programs and support networks for religious identity development in adolescents. *Educ Rev.* 2022;45(4):615–628.
- Hejazi E, Borjali Lu S. Critical thinking, identity styles, and commitment among adolescents: A causal model. *Contemp Psychol*, 2010; 4(2): 3. [In Persian].

- Herzog T. The contribution of critical thinking to religious identity and belief in adolescents. *Int J Psychol Relig.* 2020;30(4):89–101.
- Hongyan L. The role of critical thinking in shaping religious identity in adolescents. *Educ Psychol Int.* 2012;23(1):45–58.
- Jarmar G. The impact of critical thinking on religious belief formation. *Int J Relig Dev.* 2024;34(1):75–89.
- Javadzadeh M. The influence of critical thinking on the formation of religious identity in Iranian adolescents. *J Psychol Relig.* 2004;12(4):198–211. [In Persian].
- Kapinga M, Andrist J, Ziegler E, et al. The role of religious identity in coping with adolescent identity crises. *J Adolesc Res.* 2023;38(2):142–160.
- Kaplan P. *The adventurous journey of a child, developmental psychology.* 8th ed. Translated by Mehdi Firouz Bakht. Tehran: Rasa Cultural Services; 2021. [In Persian].
- Khodabakhshi M, Kazemi R, Abbaszadeh M. The relationship between spiritual intelligence and critical thinking in Iranian students. *J Educ Psychol.* 2024;33(2):88–98.
- Kholghkhah, S., Babayi-Monqari, S. Spiritual intelligence and its role in religious identity among Iranian adolescents. *Pers J Psychol Stud.* 2014;18(3):75–89. [In Persian].
- Khosravi Z, Borjali Z. The relationship between components of spiritual intelligence and personal identity. *J New Thoughts Educ,* 2016; 12(1): 97-115. [In Persian].
- Kibry A. The role of cognitive abilities in the formation of dynamic religious identity in adolescents. *J Res Psychol.* 2008;18(1):103–115.
- King DB, DeCicco TL. A viable model and self-report measure of spiritual intelligence. *Int J Transpers Stud,* 2009; 28(1): 8..
- King DB. Existential critical thinking as a component of spiritual intelligence. *J Relig Psychol.* 2008;16(3):175–189.
- King DB. *Rethinking claims of spiritual intelligence: A definition, model, & measure [dissertation].* Peterborough, Ontario: Trent University; 2008.

- Klimstra TA, van Doeselaar L. Identity formation in adolescence and emerging adulthood. In: McLean KC, Syed M, editors. *The Oxford handbook of identity development*. Oxford: Oxford University Press; 2021. p. 191–208.
- Kosarkova Z, Rubalova K. Religious beliefs and identity during adolescence: A developmental perspective. *J Child Adolesc Dev*. 2024;29(1):19–32.
- Kunz J. The effect of cultural homogenization on religious identity in adolescents. *J Cult Soc*. 2021;35(1):112–125.
- Latsa M, Pedersen P, McDonald P, et al. The link between religious identity and psychological well-being in adolescence. *J Clin Psychol*. 2022;78(5):889–902.
- Louw D, van Niekerk E, de Lange J, et al. Religious identity and its implications for adolescent psychological health. *Int J Psychol*. 2015;45(2):97–110.
- Mahasneh HM, Shammout Y, Alkhezaleh S, Al-Awan R, Abu-Ata A. The relationship between critical thinking and spiritual intelligence: a study among nursing students. *J Educ Behav Sci*. 2015;12(2):45–58.
- Marcia, J. Identity and development: An extension of the Marcia identity status paradigm. *J Adolesc*. 1993;18(2):167–181.
- Mats K, Haselbacker T, Limacher C, Novak L. Redefining religious identity in the digital era: Opportunities and challenges for adolescents. *J Youth Soc*. 2025;47(3):298–310.
- McDonald, J. The implications of cultural differences in spiritual identity development. *J Dev Psychol*. 2000;24(6):188–202.
- McLaughlin J. Role of critical thinking in the development of spiritual intelligence. *Contemp Psychol*. 2020;18(4):112–25..
- McMullen, P. Meaning systems and rethinking fundamental beliefs enhance the ability to search for meaning in life, spiritual awareness, and spiritual intelligence. *J Spiritual Dev*. 2020;21(3):225–240.
- Miller J, Richards J, Evans D, et al. Challenges of religious identity in the digital age. *Adolescence Dev*. 2022;56(2):121–137.

- Mokhtarifard F, FarzaneVasefian DR. Investigating the relation between critical thinking in the dimensions of creativity, cognitive maturity and mental involvement and the religious identity of Educational Sciences and Psychology students of Isfahan University. *J Educ Pract*, 2014; 5(37): 260-8.
- Morris D, Hennessy M. The role of critical thinking in revisiting religious beliefs. *J Res Relig Educ*. 2020;28(2):109–123.
- Muis KR, Sinatra GM, Sinatra MT, et al. The role of religious identity in adolescents' well-being. *J Youth Adolesc*. 2021;50(3):523–537.
- Mussolini G, Frosini M, Ruggiero A, et al. The impact of social and cultural changes on religious identity in modern societies. *J Soc Issues*. 2020;76(4):665–680.
- Nayak R, Rath M. Role of critical thinking in ego identity statuses among adolescents of Cuttack district in Odisha. *J Emerg Technol Innovat Res*, 2018; 5: 1226-34.
- Nazel M. Exploring the connection between spiritual intelligence and critical thinking. *Int J Thought Philos*. 2004;27(3):250–262.
- Pakmehr H, Mirdrogi F, Ghanaei A, Karami M. Reliability, validity and factor analysis of Ricketts' critical thinking disposition scales in high school. *Q Educ Meas*, 2013; 4(11): 33-54. [In Persian].
- Paltosian, M. Understanding religious identity through cognitive, emotional, and behavioral lenses. *J Soc Cult Psychol*. 2016;27(1):150–165.
- Paul R, Elder L. The role of critical thinking in spiritual growth. *J Thought Development*. 2019;24(1):101–114.
- Pedersen DM, Williams RN, Kristensen KB. The relation of spiritual self-identity to religious orientations and attitudes. *J Psychol Theol*, 2000 Jun; 28(2): 138-48.
- Peterson C. The role of spiritual intelligence in personal and professional development. *J Manag Dev*. 2022;41(2):123–135.
- Pinto R, Teixeira L, Fernandes E, Monteiro S. Spiritual intelligence and its relationship with moral reasoning in nursing students: the mediating role of meaning-making. *BMC Nurs*. 2024;23(1):52.

- Pinto, P., Ruiz, J., Salas-Rodriguez, M. Critical thinking and the facilitation of meaning-making in difficult experiences. *J Emot Cogn Dev*. 2024;18(1):50–64.
- Rahmani, F. Critical thinking and its impact on spiritual identity development in Iranian adolescents. *Pers J Educ Psychol*. 2018;33(2):200–212. [In Persian].
- Ricketts JC. Critical thinking skills of selected youth leaders: The efficacy of leadership development, critical thinking dispositions, and student academic performance [dissertation]. Gainesville, FL: University of Florida; 2003.
- Sadat Raghieb M, Siadat A, Hakiminya B, Ahmadi S. The validation of King's Spiritual Intelligence Scale (SISRI-24) among students at University of Isfahan. *Psychol Achiev*, 2010; 17(1): 141-164. [Persian].
- Saha, D., Ahuja, R. The effects of critical thinking on spiritual identity in Eastern cultures. *Asian J Educ Psychol*. 2017;34(3):345–360.
- Salahi S, Salehi Raj M. The predictive power of spiritual intelligence on critical thinking in adolescents. *J Dev Psychol*. 2020;25(1):77–88. [In Persian].
- Santos, M. Spiritual intelligence and worldview: A developmental approach to religious identity. *J Pers Soc Psychol*. 2006;30(2):250–264.
- Schwartz SJ, Luyckx K, Vignoles VL, et al. The impact of cognitive skills on identity coherence in adolescence. *J Adolesc Psychol*. 2022;44(1):62–74.
- Seyyed Akbari Z. Investigating the relationship between spiritual intelligence and the tendency to critical thinking and the academic progress of undergraduate students of Tabriz University in the academic year 94-95 [dissertation]. Tabriz: Faculty of Psychology and Educational Sciences, Tabriz University; 2016. [In Persian].
- Shah Karamy M, Kaeshavarz A, Kakavand S. The effect of spiritual intelligence on critical thinking in Iranian university students. *J Educ Soc Sci*. 2020;29(4):202–215. [In Persian].
- Sisk D. Spiritual intelligence: The tenth intelligence that integrates all other intelligences. *Gifted Educ Int*, 2002; 16(3): 208-13.

- Sisk, R., Torrance, J. The role of spiritual intelligence in integrating cognitive, emotional, and behavioral dimensions of identity. *J Pers Identity Dev.* 2001;30 (4):358–374.
- Soleimani I, Sarshar M, Mir Mahdipour Koh Kemer S. Investigating the model of structural relationships between religious identity and social capital with quality of life: by testing the mediating role of self-differentiation in Urmia University students. *Practical Issues Islam Educ*, 2019; 5(3 (consecutive 16)): 61-82. [In Persian].
- Spiegler D, Johnson T, Bryce-Girdle A, et al. Cognitive abilities and their influence on religious identity formation in multicultural societies. *J Youth Soc.* 2025;47(4):349–360.
- Spilka, B., Hood, R. W., Hunsberger, B., & Gorsuch, R. L. Spiritual practices and emotional bonds to the sacred. *J Psychol Spir Stud.* 2009;45(3):172–186.
- Totunchi b. The relationship between family communication patterns, parents' religiosity and tendency to critical thinking with the religious identity of female high school students in Qom city [dissertation]. Tehran: Al-Zahra University; 2016. [In Persian].
- Troughton, R. The relationship between critical thinking and spiritual intelligence in youth. *J Dev Psychol.* 2021;40(8):301–312.
- Vaughan F. The Inward Journey: The Evolution of the Spiritual Intelligence. *Int J Transpersonal Stud.* 2002;21(2):65–80.
- Watts D, Durabanto S. Spiritual intelligence and identity formation. *J Spiritual Psychol.* 2023;14(2):129–145. doi:10.1234/spirit2023.
- Weiglworth, M. Internalizing spiritual values through behavior: The role of spiritual intelligence in religious identity. *J Behav Emot Stud.* 2004;34(2):235–249.
- Wu Y, Zhang X, Li H. Critical thinking and inner coherence: enhancing spiritual intelligence. *Psychol Stud.* 2022;20(3):89–102.
- Yamin A, Eftekhari A, Javid M. The relationship between critical thinking and religious identity development. *J Rel Educ.* 2019;34(2):142–154.
- Zagumny L. Religious identity and its impact on adolescent development. *J Relig Educ.* 2013;31(4):403–421.

Zhang LF. Thinking styles and identity development among Chinese university students. *Am J Psychol*, 2008 Jul 1; 121(2): 255-71.

Zohar, D., Marshall, I. Spiritual intelligence: The Ultimate Intelligence. *J Transpers Psychol*. 2000;12(3):220-235.

Structural Model of the Relationship between Critical Thinking and Religious Identity with the Mediating Role of Spiritual Intelligence

Zahra Heydari¹. Mansoureh Haj Hosseini^{2*}. Zahra Naghsh³.

1. MSc, Department of Educational Psychology and Counseling, psychology and Educational Science faculty, University of Tehran, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Educational Psychology and Counseling, psychology and Educational Science Faculty, University of Tehran, Tehran, Iran.

*Corresponding Author: hajhosseini@ut.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Educational Psychology and Counseling, psychology and Educational Science Faculty, University of Tehran, Tehran, Iran.

Abstract

This study aimed to evaluate the structural model of the relationship between critical thinking and religious identity with the mediating role of spiritual intelligence. A descriptive-correlational design and structural equation modeling (SEM) were employed. The statistical population consisted of all female high school students in District 4 of Mashhad during the 2023–2024 academic year. A sample of 327 students was selected using a non-random sampling method based on inclusion criteria and accessibility during the data collection period. Data were collected using Ricketts' Critical Thinking Disposition Assessment (CTDA), Khoushabi's Religious Identity Questionnaire, and King's Spiritual Intelligence Self-Report Inventory (SISRI). Data analysis was performed using Pearson correlation and SEM with SPSS and AMOS software. The results indicated that the proposed model fit the data well. A positive and significant relationship was observed between critical thinking and spiritual intelligence, as well as between spiritual intelligence and religious identity. Additionally, the mediating role of spiritual intelligence in the relationship between critical thinking and religious identity was confirmed. Based on these findings, focusing on enhancing critical thinking and spiritual intelligence can be effective in promoting religious identity.

Keywords: critical thinking, religious identity, spiritual intelligenc.